

STONSKI FORTIFIKACIJSKI KOMPLEKS - NEKOLIKO PITANJA

Andrej Žmegač

UDK 711 (497.5 Ston) „13/15” : 623.1
Izvorni znanstveni rad
Andrej Žmegač
Institut za povijest umjetnosti, Zagreb

U tekstu je riječ o kompleksu koji obuhvaća dva utvrđena grada te zid što ih povezuje. Analiziran je tok glavnog pregradnog zida i njegova veza sa stambenom izgradnjom. Autor uspoređuje te urbane strukture s obzirom na njihovu reprezentativnost i vrijeme u kojemu su dobile svoj obrambeni pojas. Polazeći od tih razlika, naznačuje posebnost stonskog slučaja. Osim analize temeljnih srednjovjekovnih obilježja kompleksa, vrednovan je i njegov renesansni sloj.

Stonske zidine monumentalne su sklop smješten u rijetko zanimljivom okolišu. S vrha Podzvizda, uzvisine preko koje se protežu stonske zidine, pruža se prema jugu prekrasan pogled.¹ Taj prizor sadržava u prvome planu pravilno organiziran grad, potom dojmivi prostor solane što plitko more dijeli u pravilna polja, te morski zaljev koji između dva šumovita obronka zamiče prema jugoistoku. Na drugoj je strani plodno Stonsko polje, a ravno prema obzoru vijenac mljetskih uzvisina uokviruje cijeli prizor. Dio ovoga pejzaža, mogli bismo reći, i sam je fortifikacijski sklop. Premda je njegovo značenje prepoznato u razmjerno brojnim radovima što su mu posvećeni, vjerujemo da se tome može još ponešto dodati i reinterpretirati, ali i otvoriti neka pitanja.

Govoreći o stonskim zidinama, ne možemo a da ne spomenemo *Stonske utvrde*, temeljni rad Lukše Beritića,² u kojemu su pomno opisana zbivanja oko njihove izgradnje i rekonstruiran njezin tijek. Poput ostalih Beritićevih radova, i taj svoju vrijednost zahvaljuje ponajprije autorovu arhivskom istraživanju, čime je na svjetlo dana iznesen niz povijesnih podataka nužnih za tumačenje toga spomenika. Opseg i temeljitost Beritićeva rada daje nam za pravo da ga nazovemo iznimnim. Osim toga rada, što svakome istraživaču Stona služi kao zahvalno i pouzdano

¹ Tako je pisao i L. Beritić u više navrata: *Stonske utvrde* II, "Anali Historijskog instituta u Dubrovniku", Dubrovnik 1956, str. 109, 135.

² L. BERITIĆ, *Stonske utvrde* I, "Anali Historijskog instituta u Dubrovniku", Dubrovnik 1954; ID, *op. cit.* (1).

polazište, nedavno je načinjeno i nekoliko magistarskih radova o pojedinim dijelovima stonskoga kompleksa, o utvrdi Koruni,³ o Malome Stonu,⁴ te o tzv. Velikom kaštelu.⁵ Uz niz napisa u časopisima i zbornicima, što se u manjoj ili većoj mjeri osvrću i na stonske utvrde, spomenut ćemo i knjigu Marije Planić-Lončarić *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*,⁶ te elaborat *Ston. Postojeće stanje i prijedlozi zaštite*.⁷

Taj je fortifikacijski kompleks podignut na razmjerno uskome spoju poluotoka Pelješca s kopnom. Na tome mjestu najviše su približena dva morska zaljeva - Malostonski na sjeveru i Stonski na jugu. Nekoć, u doba podizanja zidina, Stonski je zaljev dopirao znatno dalje na sjever,⁸ čineći prevlaku još užom. Dokumenti iz doba Dubrovačke Republike taj južni zaljev nazivaju *ovo more*, a Malostonski kanal *ono more*, pokazujući time dostupnost južne strane prevlake odnosno težu dostupnost sjeverne strane brodovima iz pravca Dubrovnika. Zidine se protežu preko uzvisine Podzvizd (Pozvizd), visoke 250 m, koje su niže od susjednih uzvisina, prema sjeverozapadu i jugoistoku. Na sjevernom je završetku kompleksa gradić Mali Ston, približno pravokutnog tlocrtnog oblika, čija je jedna uža stranica okrenuta moru, a nasuprotna završava utvrdom Korunom, na znatno višoj točki terena. Odatle se prema jugu uspinje glavni ("veliki") zid, što se na drugoj strani Podzvizda - ravnim potezom - spušta i nastavlja u istočni zid Stona. Prostor toga grada omeđen je zidinama u peterokutnom obliku. Starijim, srednjovjekovnim potezima zida naknadno su dodana na zapadu i jugu predzida te šanac punjen vodom. Pred južnim uglom grada izoliran stoji tzv. Veliki kaštio, četverokutna utvrda s unutarnjim dvorištem. Njezino osnovno tijelo s četverokutnim uglovnim kulama poslije je dobilo pojas predzida s polukružnim platformama. Glavni se zid некоć nastavljao i dalje prema jugu, sve do mjesta Broce. Zapadni se potez zidina grada Stona nastavlja ravnim potezom uz Podzvizd, da bi na gornjem platou zaokrenuo prema istoku i, spuštajući se prema sjeveroistoku, spojio se s glavnim već opisanim zidom. Na samome vrhu Podzvizda stoji zasebna omanja četverokutna utvrda s prigradenom kružnom kulom. Nekadašnju cjelovitu organizaciju toga kompleksa poznajemo po tlocrtnim snimkama iz 19. stoljeća, a današnje stanje, usprkos rušenjima nekih dijelova,⁹ još uvijek dobro posređuje nekadašnju složenost toga sustava.

Stonske su utvrde podignute na mjestu koje pokazuje dug kontinuitet naseljenosti, od pretpovijesti, kroz rimsku antiku i srednji vijek. Stonsko polje do danas pokazuje antičku razdiobu, a kasnoantičko, ranosrednjovjekovno i srednjovjekov-

³ P. VERAMENTA-PAVIŠA, *Tvrđava Koruna - malostonska citadela*, magistarski rad, Zagreb 1990.

⁴ N. NAĐ, *Prostorno-povijesni razvoj Stona. Urbani razvoj Malog Stona*, magistarski rad, Dubrovnik 1997.

⁵ M. OREB-MOJAŠ, *Veliki kaštio u Stonu u sustavu fortifikacija Dubrovačke Republike*, magistarski rad, Zagreb 1991.

⁶ M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike*, Zagreb 1980.

⁷ *Ston. Postojeće stanje i prijedlozi zaštite*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1983.

⁸ Prema tlocrtima 19. stoljeća čak još petstotinjak metara prema sjeveru i sjeveroistoku.

⁹ Poput južnih i istočnih bedema Stona.

Stonsko područje, zračna snimka s istaknutim potezima zida

no razdoblje života svjedoče brojne ovdje podignute crkve. Na važnost Stona dugo prije dolaska Dubrovčana upućuje i stonska biskupija, što se spominje već u 10. stoljeću.¹⁰ Srednjovjekovno, pak, preddubrovačko naselje stajalo je u podnožju Sv. Mihajla, jugozapadno od današnjega Stona. Očito su različite društvene zajednice cijenile taj prostor što leži na strateški i prometno iznimno važnom položaju, s kopnenom vezom na Pelješac odnosno na kopno, te s izlazom na more duž dva duga zaljeva. Unatoč takvome položaju, prostor naseljavanja zaklonjen je rubnim uzvisinama, a opskrbljen je resursima važnima za život.¹¹ Među takvima je i jedan što se pokazao neobično važnim kao trgovački resurs, naime sol iz stonskih *solila*. Smatra se da je solana postojala znatno prije dubrovačkog razdoblja, u antici ili ranije.¹² Ne treba sumnjati u to da su mogućnosti za proizvodnju soli bile među najvažnijim razlozima što su Dubrovčani odlučili doći u posjed Pelješca odnosno *Stonskoga rāta*, kako su ga tada nazivali.

Godine 1326. Veliko vijeće donosi odluku da se pokrene proces stjecanja Pelješca.¹³ Da nije bilo sumnje u ishod takvog nastojanja, pokazuje odmah potom i rasprava u Malom vijeću o načinu kako bi Pelješac bilo najbolje utvrditi; razmišlja se pritom o "pretvaranju Pelješca u otok" i alternativni "utvrđivanja zidom i drugim utvrdama".¹⁴ Prva mogućnost značila je zapravo prokopavanje prevlake između Malostonskog i Stonskog zaljeva, čime bi Pelješac postao zaštićen vodenom, morskom barijerom. Da je bila odabrana ta varijanta, nesumnjivo bi bio omogućen i prolazak brodovima iz jednoga u drugi zaljev,¹⁵ pa bi bile umnogome povećane mogućnosti operiranja u vojnoj, trgovačkoj i svakoj drugoj plovidbi. Oba rješenja - pregrađivanje zidom i prokopavanje kanala - bila su poznata od najstarijeg doba, a koristit će se dugo nakon stonskog slučaja jer se svode zapravo na najtemeljnije načine utvrđivanja - uspostavu bedema odnosno jarka. Na kraćim dionicama, kod manjih utvrda, oni su se pojavljivali zajedno, a u pregrađivanju duljih poteza, poput

¹⁰ V. FORETIĆ, *Kroz prošlost poluotoka Pelješca*, Spomenica Gospe Andela u Orebićima 1470-1970., Omiš 1970, str. 253.

¹¹ I. FISKOVIĆ, *O Stonu i stonskim spomenicima*, "Dubrovački horizonti" 16-17, Dubrovnik 1976/1977, str. 108.

¹² M. ZANINOVIĆ, *Ston u prethistoriji i antici*, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, str. 15.

¹³ D. ROLLER, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke Republike od XIII. do XV. stoljeća*, Zagreb 1955, str. 175.

¹⁴ *...quomodo et qualiter Punta Stangni posset reduci in ynsula vel fortificari muro et aliis fortalitiis...*; Monumenta Ragusina. Libri reformationum (dalje: Mon. Rag.), V, Zagreb 1897, str. 212-213. Određena su petorica plemića (imena u nastavku) koji imaju razmotriti i odlučiti kako bi valjalo osigurati Pelješac. Možda su to osobe koje su inicirale podizanje prvoga, glavnog zida na način i pravcem kako ga i danas vidimo. Isto zaključuje i Z. Šundrica, *Stonski Rāt u XIV. stoljeću (1333-1399)*, Pelješki zbornik, 1980, str. 78.

¹⁵ V. Foretić drži da takav jarak ne bi omogućivao plovidbu, već bi imao samo obrambenu ulogu; V. FORETIĆ, *Kada je i kako Stonski Rat došao pod vlast Dubrovnika*, Pelješki zbornik, 1976, str. 89. Dakako da to ne možemo znati, ali držimo da u toj varijanti Dubrovčani ne bi propustili načiniti i plovni put, barem za lađe plitkoga gaza.

Zanimljivo je da je zamisao o prokopavanju kanala bila oživljavana u više navrata i nakon uspostave pregradnog zida; taj je projekt bio ozbiljno razmatran još i potkraj 19. stoljeća: S. OBAD, *Ston poslije pada Republike (1808-1918)*, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, str. 182.

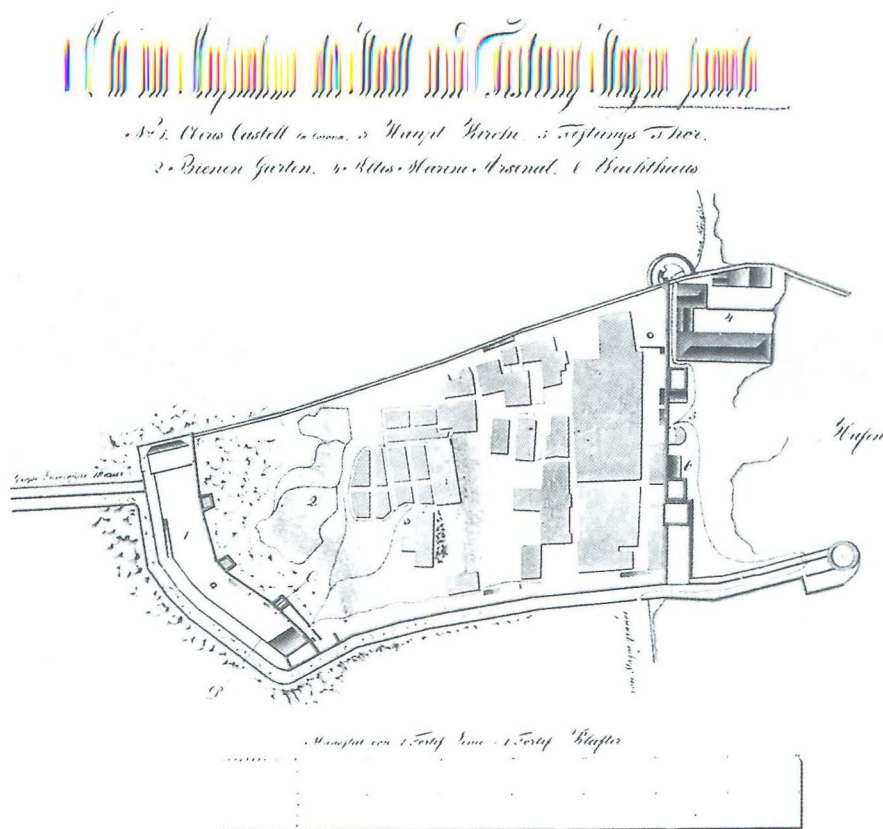
Mali Ston, pogled sa sjevera

odvajanja polutoka od kopna, uobičajenija je bila primjena jednog od navedenih načina. Možemo pretpostaviti da se u Stonu odustalo od kopanja kanala zbog goleme količine tla (ne samo s obzirom na duljinu prevlake, već više njezinu visinu) koju bi valjalo ukloniti, imajući dakako na umu ondašnje tehničke mogućnosti što su bile na raspolaganju.

Ideja odvajanja polutoka od kopna može se činiti besmislenom s obzirom da cijeli poluotok ostaje dakako dostupan s mora. No ipak su načini kretanja, transporta pa i napada kopnom i morem bili općenito vrlo različiti, pa je takvo pregrađivanje u ono doba značilo znatnu sigurnost. U stonskom slučaju možemo vjerovati da su se Dubrovčani pouzdavali u svoje mogućnosti kontrole i dominacije na moru,¹⁶ te su zasigurno glavnu opasnost očekivali s kopna. Posve je moguće da su vladare u zaleđu, što su povremeno prijetili sigurnosti *Stonskoga rāta*, držali nevičnima morskim operacijama. U vezi s uspostavom zida preko prevlake često se navodi zanimljiva i zasigurno ne nevažna činjenica da u ono doba novostečeni Pelješac nije bio kopneno povezan s matičnim dubrovačkim područjem, Astorejom. Naime, prostor koji ih je dijelio, tzv. Primorje, tek je 1399. godine dospio u posjed Dubrovnika.¹⁷ Pravo je pitanje bi li Pelješac bio jednako tako odvojen odnosno zaštićen zidom da je u ono doba, u četvrtom desetljeću 14. stoljeća, imao za sobom i stanovito zaleđe, u smislu nastavka teritorija iste države. Procjenjujemo da bi, jer se granice državnog teritorija u ono doba nisu mogle

¹⁶ U doba nastanka glavnoga zida Dubrovnik je još pod vrhovništvom Venecije.

¹⁷ D. ROLLER, *op. cit.* (13).

Mali Ston, tlocrt, 1823. (Kriegsarchiv, Beč)

nadzirati kao danas, drugim riječima nisu značile osobitu sigurnost za državni teritorij i pojedine njegove dijelove. Na odgovarajući su način, uostalom, Dubrovčani u 15. stoljeću zaštitili prostore još dvaju svojih poluotoka, Cavtata i Molunta,¹⁸ što su bili zamišljeni i kao zbjegovi za stanovništvo Konavala koje bi se moralo skloniti pred Turcima. Osim što su pregrađivali znatno uži potez kopna, ti su zidovi bili i mnogo skromnije izvedbe od stonskoga, a poslije više izloženi razgradnji. Prema tim primjerima, današnji još uvijek impresivni ostatci stonskoga sklopa svjedoče o ambicioznosti pothvata odnosno o važnosti koju su mu Dubrovčani pridavali.

* * *

Zanima nas trasa pružanja glavnog zida, njegova veza s planskom stambenom izgradnjom te napose neka otvorena pitanja o najsloženijem dijelu kompleksa, gradu Stonu. Glavni ("veliki") zid na malostonskoj strani prelazi preko omanje uzvisine južno od obale (visina 34 m), koju je bilo vrlo pogodno i poželjno obuhvatiti jer nadzire neposredan okoliš. To je naime brežuljak na kojem je ubrzo nakon početka pregrađivanja prevlake uređena utvrda Koruna. Položaj te uzvisine

¹⁸ M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *op. cit.* (6), str. 101-115; autorica navodi zanimljivu paralelu u pogledu razvijenosti između Stona i Cavtata, prema Malome Stonu i Moluntu (str. 115).

Mali Ston, pogled s jugozapada

odredio je zapravo veličinu ograđenog prostora malostonskog naselja, jer je njime obuhvaćen na jugu spomenuti položaj što se izdiže prema svim stranama, a na sjeveru završetak prevlake odnosno morska obala. Zid se s uzvisine ne spušta ravno prema samome kraju uvale, već završava zapadnije, očito tražeći pogodnije mjesto za pristanište, luku, koja je nesumnjivo ondje bila planirana od samoga početka. Okomito na zid, znači usporedo s morskom obalom, postupno su podignuti nizovi kuća, spomenuti u odluci iz 1335. godine.¹⁹ Također vrlo rano, prije 1347. godine, podignut je i zapadni zid Maloga Stona.²⁰ Sudeći prema tako ranom datumu, pa donekle i toku zida preko spomenutog brežuljka, možemo pretpostaviti da je okruživanje prostora Maloga Stona i sa zapadne strane bilo programirano od samog početka.²¹ U odluci iz 1347. godine određuje se pak podizanje i poprečnog zida i time zapravo formiranje utvrde Korune. Rečeno vrijedi i za tu zasebnu utvrdu, pa je vjerojatno i njezina uspostava bila dio prvotnog plana.

¹⁹ *...tres ordines domorum in XL passibus a levante versus ponentem...*, Mon. Rag. II, Zagreb 1882, 359.

²⁰ *...compleatur ille murus, qui est ex parte ponentis...*, Mon. Rag. I, Zagreb 1879, 262. Kako se iz doba između 1336. i 1343. godine nisu sačuvali zaključci o stonskim utverdama, L. Beritić zaključuje da je upravo u tom razdoblju morao biti započet i podignut zapadni zid; L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 314.

²¹ Dodajmo da je na četvrtoj, obalnoj strani Mali Ston zatvoren zidom 1358. godine (Mon. Rag. II, 219-220). Taj se zahvat tumači prekidom političke veze, vrhovništva Venecije nad Dubrovnikom, što se zbilo iste godine.

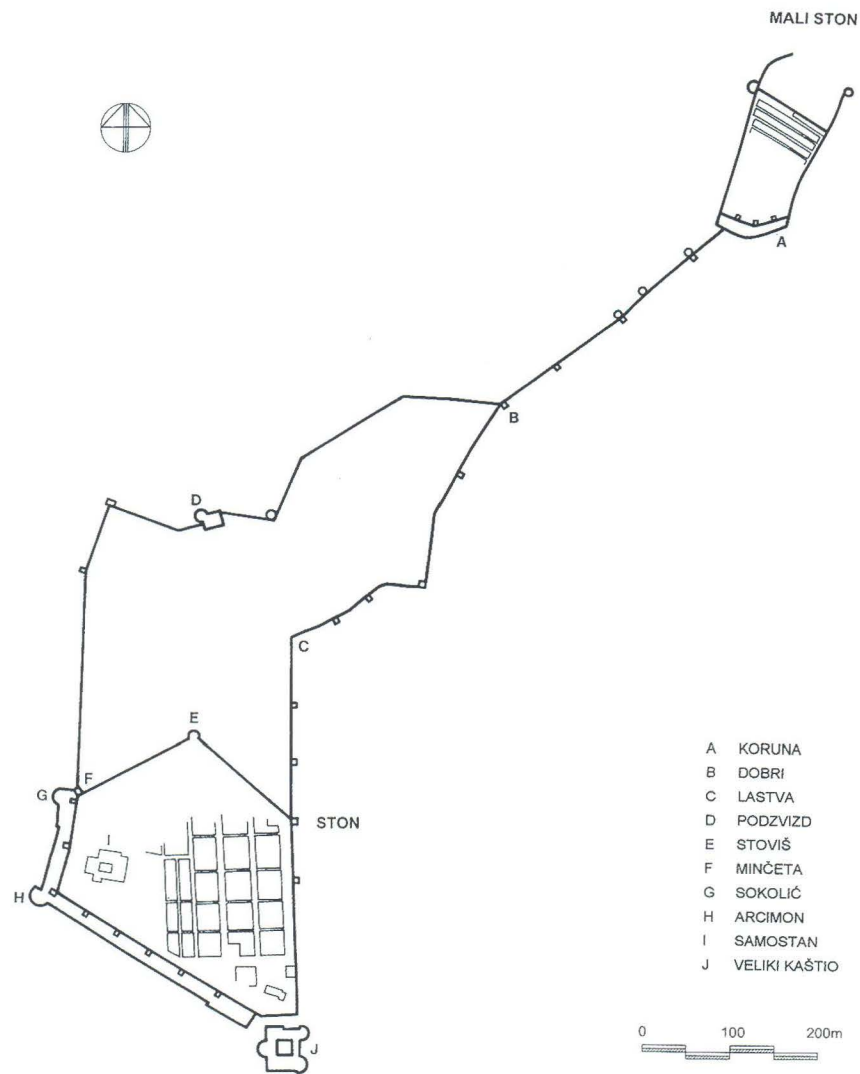
S rečenog brežuljka pregradni se zid, idući prema jugozapadu, najprije spušta dvanaestak metara niže na položaj Dolina, da bi se potom uspinjao uz Podzvizd. Zid je na tom putu položen grebenom brijega, odakle je najbolji mogući pogled, to znači i nadzor, prema jugoistoku i sjeverozapadu. Da je upravo ta trasa istaknutim rubom uzvisine bila tražena kao pravilo, kao načelo, vidljivo je po toku onoga zida što je poslije, u 15. stoljeću, bio uspostavljen dalje gore, povezujući položaj Dobri s vrhom Podzvizda; i taj se zid uspinje rubom, grebenom brijega. Spomenuti položaj Dobri s istoimenom kulom očito je bio osobito važna točka: to je mjesto bilo mišljeno kad je 1335. godine sastavljena spomenuta odluka Maloga vijeća o gradnji zida na malostonskoj strani. Ondje se navode četiri kule toga zida, a četvrta ("na brijegu"), kako se i danas može vidjeti, kula je Dobri.²² Tim je položajem bila dosegnuta točka odakle se u prvotnoj koncepciji zid više neće uspinjati prema vrhu Podzvizda, već će uglavnom slijediti istu razinu obodom brijega prema jugu. Na tom putu prolazit će i razmjerno nepristupačnim stjenovitim terenom, da bi dospio do položaja Lastva već na stonskoj strani Podzvizda. U toj će točki završiti njegov horizontalan tok; oštrim zaokretom prema jugu zid će se ravnim potezom početi spuštati te će u podnožju brijega tvoriti i istočni zid stonskog naselja. Ondje, na južnim obroncima Podzvizda, nema grebena kao na malostonskoj strani, pa se zid spušta ravno niz geomorfološki pravilniju plohu. U opisanom toku glavnog pregradnog zida razaznaju se načela kojima su se vodili njegovi graditelji: zid se s dviju strana Podzvizda uspinje strmo, najstrmijim pravcem, a onda u središnjem dijelu, na dosegnutoj željenoj razini, protječe horizontalno. Može se postaviti pitanje zašto se zid uspinje tako visoko, kad je sličnu zaštitu mogao pružiti i na nižoj koti, bliže podnožju brijega odnosno samoj prevlaci. U tom bi slučaju gradnja bila jednostavnija,²³ a zid vjerojatno i kraći. Kad je pak riječ o osiguravanju vrha Podzvizda, trasa zida pokazuje da mu to nije bila zadaća; od samoga je početka naime ondje bila zamišljena zasebna utvrda, kako to svjedoči i odluka iz 1335. godine.²⁴

Kako je već spomenuto, zid se na stonskoj strani s položaja Lastva spušta ravnim potezom. U tlocrtnoj snimci kompleksa ta se pojedinost osobito ističe te povlači za sobom i određena pitanja. Taj se potez spušta u dolinu, usmjeren prema zapadnoj strani plitkog završetka Stonskog zaljeva. Nekoć je išao i dalje prema jugu, štiteći sa svoje zapadne strane solanu. Na mjestu gdje zid, spustivši se s Podzvizda, prolazi dolinom i gotovo horizontalnim terenom, podignuto je stonsko naselje, isprva tri reda od po pet blokova kuća. Redovi su položeni smjerom sjever-jug utoliko što u tom smjeru među njima prolaze i glavne, šire ulice. Dakako, to je i smjer pružanja glavnog zida koji štiti naselje s istoka i pruža mu oslonac urbanog rasporeda. Nameće se pitanje nije li dug ravan potez zida u vezi s mogućim plani-

²² ...*IV turres de lapidibus et calcina alla calata sino alta sella muri eundo versus montem, computata in dictis quatuor turribus illa turris, que debeat fieri super montem...*, Mon. Rag. II, 359.

²³ Doduše, kamen za njegovu gradnju zasigurno je vađen lokalno, u blizini njegova današnjeg toka.

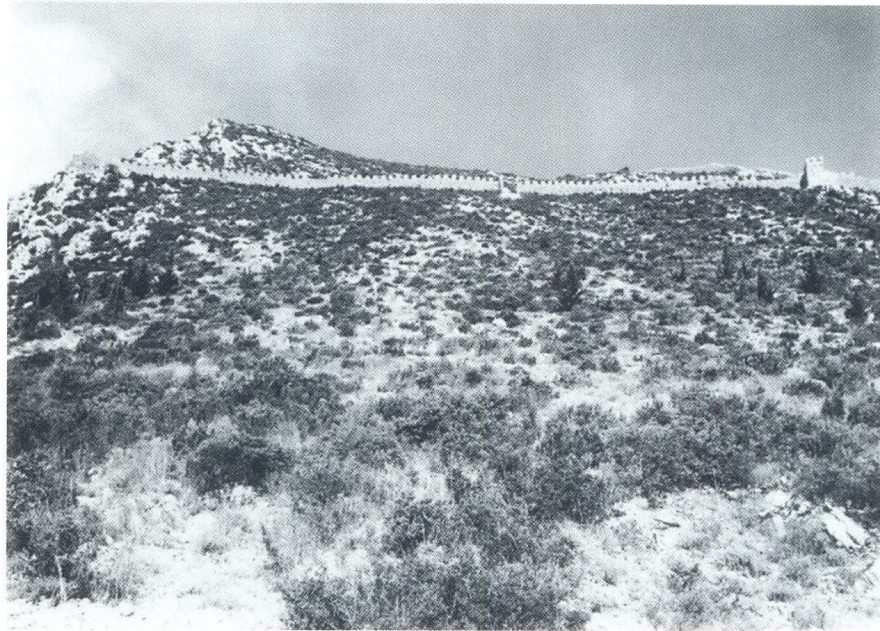
²⁴ Ta je utvrda imala podupirati obranu što se odvijala na glavnom zidu te nadzirati širi okoliš. Rečene su zadaće iskazane u formulaciji: *Quod in summitate montis de Posuez debeat fieri unus castellus pro conservacione dictorum murorum et totius contrate...*, Mon. Rag. II, 359.

Stonski kompleks, shematski tlocrt (arh. I. Tenšek)

ranim širenjem naselja i sjevernije, uz Podzvizd. Takvo razmišljanje može biti ojačano i trasom kojom se pruža drugi, kasniji zid, što je u 15. stoljeću zatvorio prostor Stona sa zapadne strane. Taj zid protječe usporedno s glavnim zidom, uspinjući se također ravnim potezom uz Podzvizd. Prostor zatvoren dvama zidovima doima se poput okvira za rast planiranog i pravilnog naselja,²⁵ kojemu jezgru čini

²⁵ Dakako, tek naknadno uspostavljen je pregradni zid kojim je prostor Stona reduciran na donji, južni dio.

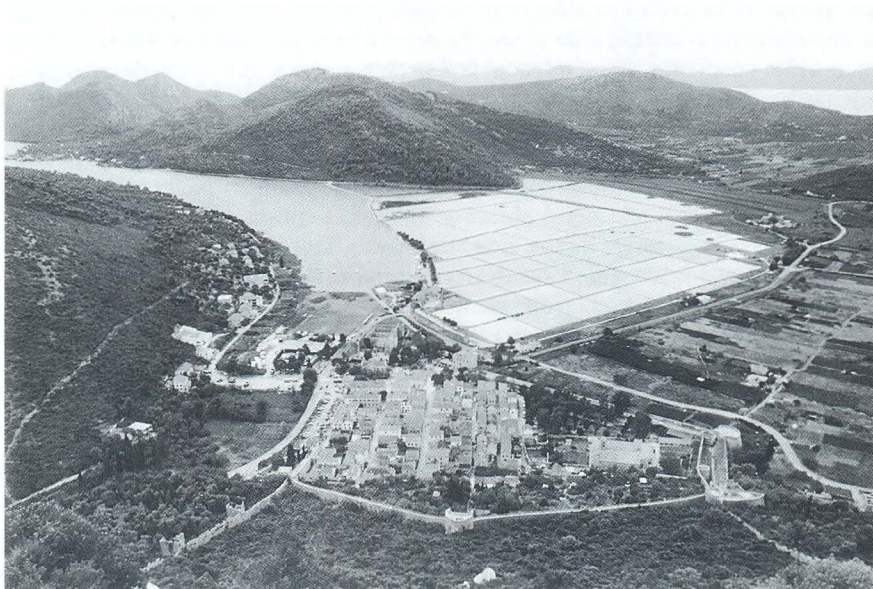

Glavni zid, pogled s istoka

početnih 15 blokova smještenih uz glavni zid. O toj mogućnosti nemamo izravnih povijesnih odnosno arhivskih podataka, ali je zanimljiv navod u katastru s kraja 14. stoljeća u kojemu se spominju ulice što od naselja idu uzbrdo: jedna od franjevačke crkve prema Podzvizdu, a druga uza sam istočni zid.²⁶ Koliko su te "ulice" bile duge te koja im je bila svrha, ne možemo znati, no teško bi ih bilo dovesti u vezu s mogućim planiranim širenjem naselja. Prva od njih mogla je biti put između dviju zemljišnih čestica, a druga, ona podno zida, vjerojatno je bila "servisna" ulica u vezi s kretanjem duž zida. Stoga pretpostavljamo da je vodila do kraja njegova ravna poteza, do položaja Lastva. U spomenutom izvoru s kraja 14. stoljeća ta se ulica naziva "dugom", što implicitno govori da su ostale bile kraće od nje, ne dopirući osobito daleko uz padinu Podzvizda. Valja dodati da je stonsko naselje (prvih 15 blokova) podignuto u dolini, na vrlo blago ukošenom terenu. Ono prema sjeveru završava ondje gdje se teren počinje strmo uspinjati, pa se može zaključiti da su onodobni graditelji preferirali ravniju, lakše dostupnu površinu.

Našu pozornost može privući i činjenica da se glavni zid, a onda i samo stonsko naselje, pružaju gotovo točno smjerom sjever-jug. Nisu li graditelji Stona hotimice organizirali svoje naselje pravilno i u smislu položaja prema stranama svijeta? U kontekstu tog pitanja valja međutim podsjetiti na odklon koji postoji između magnetskog pola i astronomskog, geografskog pola, tzv. magnetska deklinacija. Zasigurno su Dubrovčani 14. stoljeća strane svijeta određivali prema

²⁶ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 327-328.

Ston, pogled s vrha Podzvizda

astronomskim činjenicama a ne kompasom, pa se njihova orijentacija po svemu sudeći nije poklapala s oznakama na našim suvremenim tlocrtima. Potvrdu da je doista tako nalazimo primjerice u orijentaciji dviju starijih stonskih crkava, franjevačke kao i crkve sv. Vlaha. Crkve što su svetištem nesumnjivo bile usmjerene prema istoku, pokazuju otklon u odnosu na ortogonalnu strukturu stambene jezgre.²⁷ Ta činjenica pokazuje nam da graditelji Stona smjer pružanja glavnog zida, a to znači ni urbane mreže Stona nisu shvaćali pravilnim u smislu položaja prema stranama svijeta.

Rekli bismo da trasa pružanja glavnog zida na stonskoj strani genetski nema neke izrazitije veze s organizacijom tamošnjeg naselja. Nema posebnih argumenata za pretpostavku o namjeravanom širenju naselja duž zida uz Podzvizd,²⁸ a ravan potez zida može se objasniti okolnošću da je ovdje oblikovanost obronka pravilnija nego primjerice na malostonskoj strani, pa nije bilo razloga odustati od ravnog toka. Visok, udaljen položaj Lastva do kojega vodi takav zid odabran je

²⁷ Dakako da u slučaju Sv. Vlaha mislimo na prvotnu crkvu. Poslije je ona bila nadomještena današnjom neostilskom crkvom, čije je pružanje prilagođeno stambenoj strukturi.

²⁸ Držimo da kao indicije o mogućim namjerama za širenjem naselja ne mogu poslužiti ni podaci o vlasništvu (općinskom ili privatnom) okolnih zemljišta oko prvotne jezgre Stona. O prvom katastru iz 1336. godine u: J. LUČIĆ, *Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj - dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz godine 1336.*, "Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU" XVIII, Dubrovnik 1980; o onome iz 1393/96. godine u: N. VEKARIĆ, *Pelješka naselja u 14. stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti JAZU, Dubrovnik 1989.

kao gornja točka uzdizanja zida, odgovarajući približno položaju Dobri. No zašto je horizontalnom potezu zida poslužila upravo ta kota i ima li to kakve veze sa stjenovitim i nepristupačnim terenom koji se na stonskoj strani nastavlja dalje gore, nije jasno. Svakako je bilo moguće i ondje graditi zid, kako to pokazuje kasniji zapadniji zid što se uspinje sve do gornjeg platoa Podzvizda. Kad je zid već bio trasiran s položaja Lastva prema zapadnoj obali Stonskoga zaljeva, bilo je pogodno njegov ravan potez u dolini iskoristiti kao oslonac za organizaciju pravilno koncipirana naselja. Je li bilo kakva obratnog utjecaja, u smislu da bi namjera podizanja takva naselja djelovala da tok zida bude ravan, može se tek nagađati. Svakako znamo da se uspostava zida i zasnivanje naselja zbivaju gotovo istodobno, te ih možemo smatrati dijelovima jedinstvene zamisli. Naime, radovi na podizanju zida započeli su odmah nakon stjecanja Pelješca, 1333. godine, ali nam iz te i iduće godine nisu sačuvani zaključci dubrovačkih vijeća,²⁹ pa smo lišeni poznavanja nekih možda važnih pojedinosti o samome početku gradnje. Posve je moguće da su u tom razdoblju bile donesene i neke odluke o započinjanju podizanja zgrada u Stonu i Malome Stonu, no prve odluke što se odnose na gradnju kuća sačuvane su nam iz 1335. godine.

Ako bi bilo teško prihvatiti zamisao o namjeravanom širenju naselja prema sjeveru,³⁰ obratimo pozornost na drugi mogući smjer širenja, prema zapadu. Smještaj franjevačkog samostana, čija je gradnja započela rano, još 1349. godine,³¹ pokazuje da je u to doba bilo zamišljeno kako će se naselje širiti i na tu stranu, jer je samostan razmjerno udaljen od tada postojala tri niza blokova. L. Beritić točno zaključuje da je zapravo zbog položaja samostana Ston dobio današnji oblik, utoliko što su noviji potezi zida obuhvatili samostan s juga i zapada, ali ne bismo se složili s formulacijom kako samostan nije pripadao u prvobitno zamišljen prostor naselja;³² on je doista uspostavljen izvan zone tri početna niza blokova, no zapravo ne znamo što je sve osim toga nukleusa obuhvaćala prvotna koncepcija stonskog naselja u cjelini. Pretpostavljamo da je njome bilo predviđeno širenje naselja u onom smjeru u kojemu je to bilo moguće, ponajprije prema zapadu. Stonski je samostan, dakle, vjerojatno markirao točku do koje se naselje minimalno imalo širiti prema zapadu, ali, kako znamo, ostao je urbanistički nepovezan s blokovima što su bili doista izgrađeni.³³

²⁹ V. FORETIĆ, *op. cit.*, str. 279; D. ROLLER, *op. cit.* (13).

³⁰ Sjeverno poviše početnih nizova blokova, smještenih istočno uz glavni zid, bilo je doduše još ponešto izgrađeno. No tu izgradnju, poslije ponovno zanemarenu, poznajemo danas tek po skromnim ostacima; bila je tu riječ o poluladanjskim građevinama druge polovice 15. stoljeća; M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *Ston u 15. i 16. stoljeću: Likovna kultura Dubrovnika 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1991, str. 42; M. PLANIĆ-LONČARIĆ, B. TADIĆ, I. TENŠEK, D. STEPINAC, *Ston i njegovo područje - danas*, "Radovi IPU" 11, Zagreb 1987, str. 36-37. Dodajmo osebujan podatak da je postojala zamisao o izgradnji naselja (*oppidum*) na Podzvizdu 1472. godine. Cf. L. BERITIĆ, *op. cit.* (1), str. 90. L. Beritić procjenjuje da su čak provedeni i neki radovi u tom smjeru. Da je doista podignuto, bilo bi to četvrto naselje u sklopu stonskoga kompleksa, uza Ston, Mali Ston i Broce.

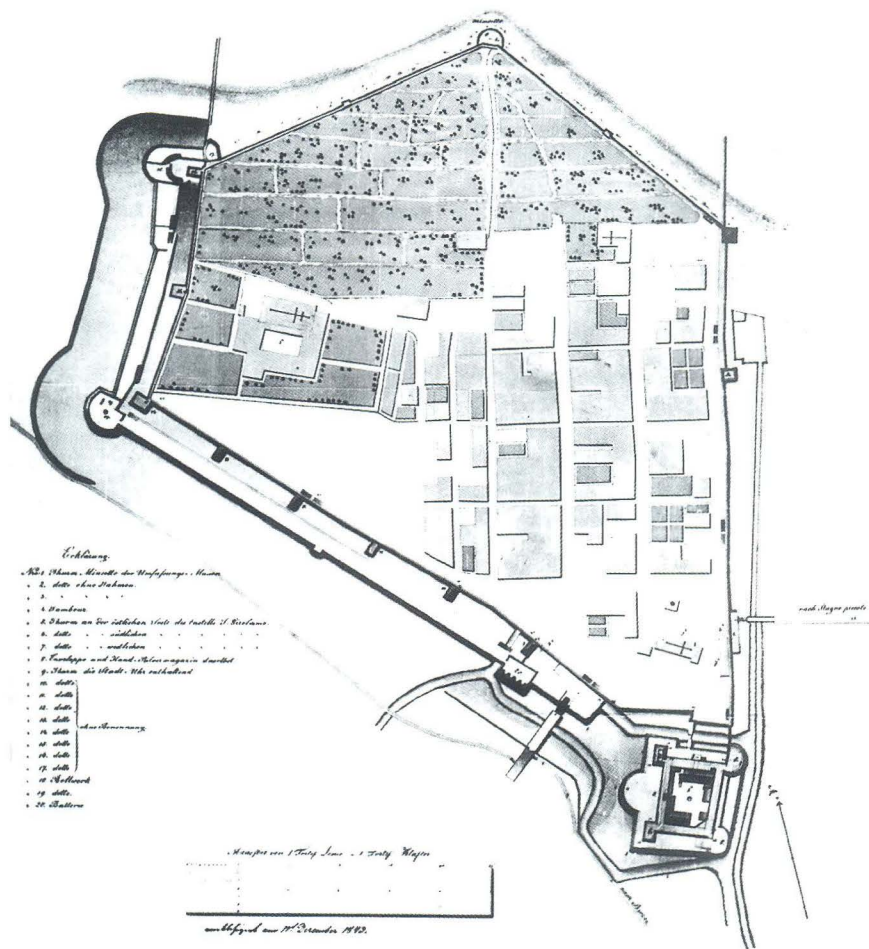
³¹ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 314.

³² *Ibid.*, str. 328-329.

³³ Naseljavanje Stona od samoga je početka nailazilo na teškoće (N. VEKARIĆ, *Stanovništvo Stona od 1333. do 1900. godine*, Zbornik radova u čast 650. obljetnice planske

Et la rue d'approvisionnement de la ville vers l'ouvrage de Malog Stone

*1. Casernes 2. Magasin 3. Eglise 4. Casernes 5. Casernes 6. Casernes
7. Casernes 8. Casernes 9. Casernes 10. Casernes 11. Casernes 12. Casernes
13. Casernes 14. Casernes 15. Casernes 16. Casernes 17. Casernes 18. Casernes
19. Casernes 20. Casernes*

Ston, tlocrt, 1843. (Kriegsarchiv, Beč)

izgradnje Stona i Malog Stona, Ston 1987, str. 117-118). Čini se da se i ovdje zbivalo ono što je karakteristično za tolike planirane, a osobito "vojne" gradove, naime desetljećima i stoljećima nisu postigli broj stanovnika koji je bio potreban odnosno zamišljen. Unatoč različitim stimulativnim mjerama, naseljavanje takvih gradova teklo je sporo, mučno, nailazilo je na stalne otpore.

Ston, fotografija iz 19. stoljeća

O okruživanju Stona zidinama, zaštiti dakle i sa zapadne strane, raspravljalo se prvi put 1396. godine, da bi gradnja počela 1407. godine.³⁴ Tok novog zida morao se dakako prilagoditi u međuvremenu stvorenim prostornim činjenicama: do tog su doba naime trima početnim redovima blokova bili dodani nizovi prema zapadu, uspostavljen je franjevački samostan, na jugu je donekle oblikovana stonska *Placa* te podignut i Veliki kaštio. Zidine su obuhvatile prostor oko samostana, a potom bile ravnim potezom usmjerene uzbrdo na Podzvizd. Poslije je uslijedilo pojačanje gradskih utvrda podizanjem i poprečnoga zida. O njemu je u dokumentima prvi put riječ 1468. godine, a njegovo je podizanje započelo 1475. godine.³⁵ Svojim je tokom prešao preko nekih već postojećih građevina kao što je to bio slučaj s jednim od srednjovjekovnih blokova,³⁶ označivši sada krajnju granicu

³⁴ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 331, 335; zapadni je zid podizan dugo do u šezdesete godine 15. stoljeća, a u to je doba ureden i zid od Podzvizda do kule Dobri, gdje se spaja s glavnim, istočnim zidom; ID, *op. cit.* (1), str. 73, 78.

L. Beritić izraz iz onodobnog dokumenta (cantonata) tumači kao “uglovnu utvrdu”, pa zaključuje da zapadni zid “nije bio predviđen u ravnoj crti”. Cf. *op. cit.* (2), str. 335, 336. No teško je složiti se s tako radikalnim zaključkom.

³⁵ L. BERITIĆ, *op. cit.* (1), str. 84, 91.

³⁶ *Ibid.*, str. 91; *op. cit.* (7), str. 7.

izgradnji grada. Pregradni zid s kulom Stoviš pripada već renesansnom sloju stonskih utvrđenja. Namjeravamo ovim tekstom interpretirati neka od izvornih, temeljnih obilježja kompleksa, te detaljnu analizu spomenutog kasnijeg sloja ostavljamo za neku drugu priliku. Te su intervencije ipak toliko znatne i zanimljive, da zaslužuju barem kratak osvrt.³⁷

Ston, pogled prema kuli Stoviš

Sudeći prema sačuvanim podacima, u Stonu se kružne kule pojavljuju prvi put 1455. godine, nešto prije nego u samome Dubrovniku.³⁸ Te su stonske kule

³⁷ Za buduća temeljita istraživanja bit će potrebno izraditi arhitektonske snimke renesansnih dijelova stonskih utvrda.

³⁸ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 73.

Ston, zapadni potez zida s predzidom, pogled prema Podzvizdu

uspostavljene na potezu između Podzvizda i Maloga Stona, a primijenjeno rješenje neuobičajeno je: postojeći srednjovjekovni zid bio je podebljan na zapadnoj strani, dobivši i ondje prsobrane, a njegove četverokutne kule dobile su sa zapadne strane pandane u vidu polukružnih kula. Očituje se želja za zaštitom i prema drugoj, dotad otvorenoj strani zida, a u načinu provedbe vidimo zapravo spajanje dvaju usporednih obrambenih zidova. Taj je potez između položaja Dobri i Korune bio naime jedini jednostruki zid, jer je cijeli preostali potez prevlake bio pregrađen sustavom udvojenih zidova, od malostonske obale, preko Podzvizda, do Stonskog zaljeva. Opisanim zahvatom na originalan je način nadoknađen taj nedostatak toga poteza stonskog fortifikacijskog sustava. Osim spomenutih kula i podebljavanja zida, na malostonskoj strani nisu se odigrale znatnije preinake na srednjovjekovnom zidu. Najvažnija tamošnja utvrda, Koruna, ne samo da nije bila osuvremenjena na renesansni način, već u to doba pokazuje znakove retardacije.³⁹ I u tome se možda očituje kako je težište sada bilo postavljeno na drugu stranu Podzvizda, na veći i važniji Ston.

Uz tamošnje kule Stoviš i Minčetu, podignute u sklopu pregradnog zida, posebno je zanimljivo nešto kasnije uspostavljeno predzide duž zapadnog i južnog poteza postojećih gradskih zidina. U sklopu predzida su platforme⁴⁰ Sokolić (u više razina), Arcimon (s unutarnjim prostorom) i danas nestali Torjun u blizini

³⁹ P. VERAMENTA-PAVIŠA, *Tvrđava Koruna - malostonska citadela*, PPUD 32, Split 1992, str. 410.

⁴⁰ Ograničujući pojam *bastion* samo na građevine peterokutna tlocrta, stonske ćemo građevine nazvati *platformama*.

Ston, zapadni potez zida s predzidom, pogled prema jugu

Velikog kaštela. Predzide, kao i druge dijelove stonskoga kompleksa, valja tumačiti uspoređujući ga ponajprije s dubrovačkim rješenjima, jer mu ona dakako tvore neposredan kontekst. Naime, za razliku od Michelozzova dubrovačkog predzida koje tijesno slijedi starije zide, obavijajući se oko njegovih kula, u Stonu je predzide odmaknuto, ostavljajući između jednog i drugog pojasa jarak kao dobrodošlu prepreku. U Stonu je on bio moguć zbog dovoljne širine raspoloživa prostora te potreban zbog pretežno ravnoga terena, posve obrnuto od dubrovačke situacije. Osim toga, Michelozzovo usko predzide mora reagirati na svaku četverokutnu kulu, dok stonsko protječe pred starijim kulama u ravnom potezu. To je bilo omogućeno i sve većim dometom onodobnog vatrenog oružja.⁴¹

Uspostavom predzida nastao je na sjeverozapadnom uglu grada Stona jedan od najzanimljivijih i najsloženijih sklopova. Ondje su na okupu tri građevine koje lijepo pokazuju razvoj fortifikacijskih oblika u razdoblju od stotinu godina: srednjovjekovna kula zapadnog poteza zida (1407.), potom Minčeta na uglu zapadnog i poprečnog zida (oko 1480.), napokon platforma Sokolić (1504.) kao završetak zapadnog poteza predzida. Naime, nakon srednjovjekovnih jednoličnih poteza zidina s kulama, pojava djelotvornog vatrenog oružja u renesansi potakla je promjene u organizaciji fortifikacijskih sklopova. Udaljenost među kulama povećavana je razmjerno sve većem dometu topova, a one same postupno su pretvarane u sve složenije građevine. Bili su to posebno uređeni položaji s kojih su topovi

⁴¹ A. Fara upozorava kako se šezdesetih godina 15. stoljeća razvija obrambena kultura koja predzidima nastoji zaštititi zide ne mijenjajući mu oblike; A. FARA, *Michelozzo e l'architettura militare*, u: *Michelozzo. Scultore e architetto (1396-1472)*, Firenze s. a. (skup 1996.), str. 273. Taj se proces odvijao također, kako smo vidjeli, i u Stonu.

nadzirali odgovarajuće uređen širi prostor. U Stonu se sloj renesansnih utvrda

dakako na najbolji mogući način pridružio postojećim zidinama, no pomalo se neobično ipak doimaju - osobito u pogledu s juga - renesansne građevine⁴² uključene u duge srednjovjekovne poteze što se u pozadini uspinju na Podzvizd.

* * *

Stonski fortifikacijski kompleks - barem njegov prvotni sklop - prava je srednjovjekovna fortifikacija ne samo po dobu nastanka, već još više po ideji zaštite jednog područja dugim potezom pregrade. Bilo je to svrhovito u doba kada su napadačke vojske bile malobrojne, a ondašnjim načinom ratovanja mogao im se učinkovito suprotstaviti podjednako tako malen broj branitelja. Istodobni nastanak pregradnog zida i dvaju naselja na njegovim završecima pokazuje zapravo primat utvrde; poticaj za uspostavu cijeloga kompleksa daje zid jer je osnovna namjera bila pregraditi prevlaku. Moglo bi se reći da ovdje grad nastaje radi zida, a ne zid radi grada, kao što je uobičajeno. No riječ je o situaciji koju susrećemo u većem broju "vojnih" gradova, uspostavljenih ponajviše radi servisiranja vojne, obrambene funkcije.⁴³

U analizi stonskog naselja može biti od koristi usporedba s Malim Stonom. Kako je naime već opisano, Mali je Ston ubrzo nakon svojeg utemeljenja dobio i zapadni zid i bio, prema tome, posve zaštićen prema kopnu. Reći ćemo da je to naselje od početka imalo definiran smisao i da je trebalo što prije postati funkcionalno u tome pogledu: kao čvrst završetak glavnoga zida preko prevlake te kao sigurna luka za izvoz soli.⁴⁴ Nasuprot toj "praktičnoj" zadaći koja je u koncepciji Malog Stona očita, situacija u Stonu je složenija i manje jasna. To naselje ostalo je naime dugo, više od sedam desetljeća, bez cjelovitih utvrda; štiti ga je samo ravan potez glavnog zida s istoka. Čini se da je ta odsutnost gradskih zidina bila Dubrovčanima dovoljna da Ston, upravo uoči obziđivanja na južnoj i zapadnoj strani, nazivaju selom.⁴⁵

S obzirom na kasno pojavljivanje zamisli o obziđivanju u sačuvanim izvorima, valja se pitati je li prvotna koncepcija uopće predviđala takav zahvat, ili je Ston bio zamišljen kao naselje posve otvoreno na zapadnoj strani. U sklopu te dvojbe zanimljivo je navesti razliku u tipu stambene izgradnje između dva uspoređena naselja. U Malom Stonu, gotovo od početka zaštićenom gradskim zidinama, podignuti su stambeni nizovi, spomenuti i u odredbi iz 1335. godine. Prema tome, u Stonu izvorno urbano tkivo tvore blokovi.⁴⁶ Nisu nam poznati razlozi takvoj različitosti, kad znamo da su oba naselja stvorena istodobno, u sklopu istoga građevnog zahvata. Možda su u Stonu ipak odabrani blokovi zbog njihova podri-

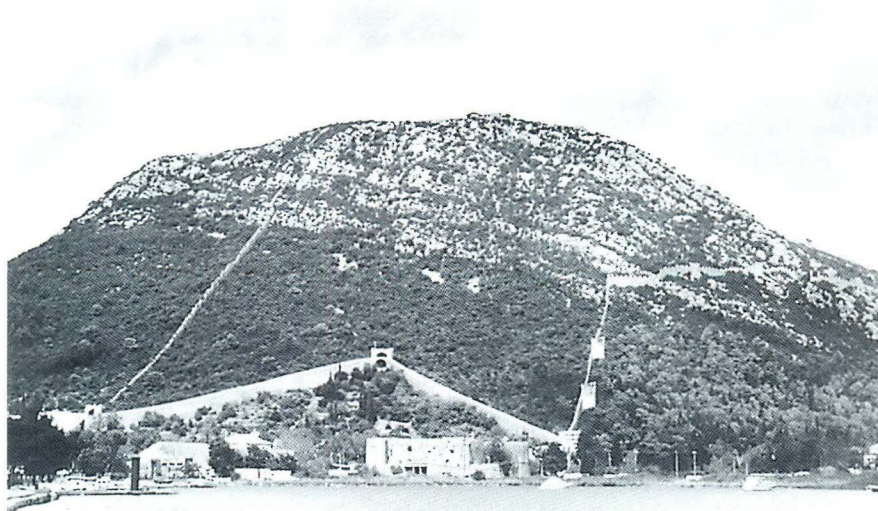
⁴² Poput Arcimona, Minčete i Stoviša.

⁴³ Dakako da su se žitelji Stona posvećivali i drugim poslovima osim obrambenima, a ponajviše vjerojatno radu u solani.

⁴⁴ Kao što je poznato, sol proizvedena u stonskoj solani ukrcavana je ponajviše u Malom Stonu na lađe. Potom je odvožena na ušće Neretve, odakle je opet otpremana u unutrašnjost Bosne.

⁴⁵ Prema L. Beritiću, *op. cit.* (2), str. 333-334: 1403. i 1407. godina.

⁴⁶ Poslije 1370. godine, zapadno od prvotne skupine blokova uspostavljeni su pak stambeni nizovi koji se donekle prilagođavaju starijoj urbanoj mreži.

Ston i Podzvizd

jetla iz izvangradske izgradnje, u kojoj se radi zaštite javlja okupljanje građevina u blok s razmjernom zaštićenošću prema vani. Takav način organizacije mogao je - doduše više "psihološki" nego realno - biti primjereniji djelomice otvorenom naselju kakvo je bio Ston, a u Malom Stonu s obzirom na sigurnost što su je pružali obostrani zidovi nije bilo razloga blokove ne zamijeniti nizovima. Ta razlika mogla bi upućivati na koncepciju otvorenog naselja u Stonu. Međutim, valja upozoriti na smještaj franjevačkog samostana. Kako znamo, gradnja mu je počela rano, nedugo nakon što je zasnovan cijeli kompleks, a smješten je zapadno od prvotne skupine blokova. Takva velika i čvrsta građevina mogla je postati opasnom ako bi se neprijatelj ondje utaborio i utvrdio. Stoga bi nazočnost samostana u neposrednoj blizini otvorenog, ali strateški i ekonomski važnoga naselja bila posve neuobičajena.

Bez obzira na nedoumicu o izvornoj koncepciji utvrđivanja Stona, sigurno je kako je prošlo mnogo vremena dok nije sazrela zamisao o zaštićivanju naselja i sa zapadne strane. U tumačenju razloga da se pribjegne takvom zahvatu dosad se uvriježilo slijediti L. Beritića, koji je podizanje novih zidina smatrao zaštitom od opasnosti s mora, od novog dubrovačkog neprijatelja Venecije.⁴⁷ Prema tom tumačenju, prvotni fortifikacijski sustav bio je usmjeren na zaštitu od neprijatelja što prijeti iz zaleđa, kopnenim putem, a novi stonski potezi zidina odgovor su prijetnji s mora, i to s juga, kroz Stonski kanal. Vjerojatno se ova interpretacija temeljila i na natpisu iz 1506. godine, što je prigodno bio postavljen nad tzv. Poljskim vratima. Ondje je riječ o utverdama Stona, koje ga brane od užasa što prijeti s druge strane Jadrana.⁴⁸ Tumačenje o zaštiti "prema moru" u glavnim bi crtama moglo

⁴⁷ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 325, 339.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 306; *op. cit.* (1), str. 104. Natpis se dakle nalazio u sklopu južnog obrambenog poteza, i to nad vratima predzida. Prijevod teksta Ilije Crijevića s latinskog: 1506. *Da se*

biti točno ne samo kad je riječ o renesansnom predzidu, već i u vezi s prethodnim.

srednjovjekovnim obrambenim pojasom, nastalim stotinjak godina prije. No u tom sklopu valja podsjetiti i na još ranije obrambene zahvate u širem prostoru Stona. Tako je 1349. godine, ubrzo nakon uspostave glavnog pregradnog zida preko prevlake, donesena odluka o osnutku naselja na položaju Grčki pijesak, današnjih Broca. To je već značilo određen vid zaštite od opasnosti s mora, a potom je do tog položaja uređen djelomice drveni, a djelomice zidani obrambeni pojas, kao i jarak. Osim toga, već se 1347. godine raspravljalo o gradnji nove zasebne četverokutne utvrde, budućeg Velikoga kaštela. Neki su radovi na toj utvrđi poduzeti deset godina poslije, a današnje njegove strukture potječu iz doba poslije 1384. godine.⁴⁹ Sve su to bili zahvati zaštite stonske solane, polja i naselja s morske strane, pa vidimo da su bili provođeni već nedugo nakon uspostave glavnog pregradnog zida. Važno je upozoriti kako te obrambene građevine sjedinjuje činjenica da su bile smještene u produžetku glavnog zida prema jugu. Još potkraj 14. stoljeća, uoči obzidavanja Stona, podizan je Veliki kaštio s očitom namjerom da se zaštiti naselje. Umjesto uspostavljanja gradskih zidina na čvršćem tlu, prednost je dana gradnji izdvojene utvrde na nesigurnom podvodnom tlu između zaljeva i solane.⁵⁰ Očigledno se dakle tijekom razmjerno dugog razdoblja pokušavalo stonsko naselje zaštititi samo na potezu glavnog zida.

Držimo da je prvotni nedostatak cjelovitih gradskih utvrda najveća osobitost stonskoga kompleksa. Ta je otvorenost posve neobična, jer je Ston već tada ekonomski i strateški važno naselje. U usporedbi primjerice s Malim Stonom očituje se kako je bio ambiciozno zamišljen: imao je pravilniju, strožu izgradnju te važne upravne i religijske funkcije (Knežev dvor, crkva sv. Vlaha).⁵¹ To je paradoksalnije što je dugo bio ostao bez cjelovitih zidina, tog važnog atributa onodobnih gradova. Zbog nedostatka zidina u prvom razdoblju njegov prostor ne bi bilo neprimjereno označiti doslovno otvorenim projektom. Postupno se pokazalo da su naselju od tolike važnosti ipak bile potrebne cjelovite utvrde. Ako je izvorna zamisao doista predviđala zaštitu samo s jedne strane, reći ćemo da je tu riječ o određenoj utopijskoj komponenti stonskog projekta.

ne pustoši obala branjena slabo, i preko Jadrana da ne prijede bliskog užasa moć, tolike utvrde dvomorskom postavi Stonu Dubrovnik, i veliku zaštitu Vlaha svog. Prema: M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *op. cit.* (30), str. 41.

⁴⁹ L. BERITIĆ, *op. cit.* (2), str. 314-318.

⁵⁰ Zbog loših uvjeta za temeljenje, zide kaštela je tijekom stoljeća tonulo i pucalo. Dakako da je situacija za gradnju utvrda u Stonu općenito bila teža i složenija nego u Malom Stonu: umjesto tamošnje jasne granice između čvrstog tla i mora, u Stonu je vrlo plitak zaljev osim solane stvorio i močvarna i za gradnju nesigurna područja.

⁵¹ Poslije, u 16. stoljeću, Ston će ponovno postati sjedištem biskupije, a crkva sv. Vlaha katedralom.

THE STON FORTIFICATION COMPLEX - SEVERAL ISSUES

Andrej Žmegač

The Ston fortification complex of Ston lies in Southern Croatia, at the place where the Pelješac Peninsula (60 km long) joins the mainland. The basic function of the fortification was the protection of the peninsula, the isthmus being walled across at the place where it was the narrowest (about 1 km). Right alongside the isthmus on Pelješac lies an ancient salt pan complex, which once provided great revenues, producing the precious salt. This was the main reason why the Dubrovnik Republic bought the peninsula in 1333.

Immediately after it acquired Pelješac, the Ragusans protected it with the construction of a wall from one bay to another, across Podvizd Hill. At the same time as the construction of the wall, at each end of it, by the coast, a settlement was constructed: Ston at the south, and Mali [Little] Ston at the north. These were planned settlements, built on the protected side of the walls. The original residential structure consisted of three rows of five blocks of houses in Ston, and three rows of housing in Mali Ston.

Almost from the beginning, Mali Ston was walled on the other side too, and at the southern end Koruna Fort was set up. Ston was much later (early 15th century) surrounded by city walls, which girt it from the south and the west; where the wall once again went up the hill and on its northern slopes it was linked with the older, main wall. In the 15th and at the beginning of the 16th century, the fortification walls, especially around the city of Ston, were brought up to date with Renaissance additions. Among these is the wall above Ston, and the bulwarks along the western and southern stretches of the city walls.

Soon after its founding Mali Ston obtained complete walls; thus any space for its expansion was circumscribed. Judging all in all, the assignment of this town was to be able to take over as fast as possible its practical function of being a strong ending to the wall and a secure port for the export of salt. As against this, Ston for several decades did not get walls from all sides, which meant it was deprived of the attributes of a real town. This is very strange, because Ston, in comparison with Mali Ston, was much more ambitiously conceived; the construction of the housing units is much more regular, and it was more prestigious too in terms of the religions and administrative functions it combined. The lack of complete city walls for settlement that was so economically and strategically important can be seen as a utopian component in the project. When the fortifications were at last nevertheless constructed and the area of the town was thus defined, it turned out - as with so many planned cities - that the desired level of development and population was not completely realised.